

Moć sećanja i nemoć reči

Ivan Ivanji

U koncentracioni logor Aušvic odveli su me kao petnaestogodišnjaka. Decu tog uzrasta su ili odmah poslali u gasnu komoru ili odlučili da su sposobna za rad. Nije moja zasluga što sam ostao živ, ali danas, šezdeset i više godina posle oslobođenja, umem da zbijam šale i na tu temu. Kažem da sam smrti slučajno pao sa lopate. I kažem da se trinaest meseci iza žica pretvorilo u nekakvu doživotnu obavezu, da ne kažem robiju, jer me često pozivaju da u Nemačkoj držim govore i predavanja, posetim pomene i proslave u Buhenvaldu i drugim memorijalnim centrima na mestu negdašnjih koncentracionih logora, prisustvujem posvećenju spomen-obeležja, učestvujem u televizijskim emisijama, razgovaram sa studentima i učenicima srednjih škola, i to pogotovu od kada su slaviji i zaslužniji od mene, kao Eli Vizel i Horhe Semprun, isuviše stari i bolesni da bi se odazvali. A ja mislim da moram da poslušam kad god požele da me vide i čuju. Zašto mislim da baš moram da pođem na sve neprijatnija putovanja u prošlost? Iz sujete ili prosto iz gluposti? Kakve veze ja danas još imam sa Nemcima?

Tako sam bio pozvan da 22. septembra 1999. godine u Hannoveru održim predavanje na temu "Moć sećanja i nemoć reči" i da, kako je u pozivu stajalo, "u današnjoj demokratskoj Nemačkoj" definišem "zločine počinjene u vreme nacionalsocijalističke vladavine", pa da zajedno sa mnogim drugim učesnicima u diskusiji ponudim svoj predlog kako da se sačuva uspomena na tadašnji užas.

Da li sam nadležan za to, upitah svoje slušaooce. „Proroci nismo, niste ni vi, a nisam ni ja...” Budućnost izmiče našoj mogućnosti da išta zamislimo. Ali možda bi trebalo, možda možemo i moramo da napregnemo sve svoje, pa makar i slabe snage, da doprinesemo njenom oblikovanju. To, doduše, može da krene i naopako. Zbog toga moramo da budemo opreznii.

Rekoh da u tom pogledu Nemcima mogu da se obratim isključivo kao neko ko "stoji spolja", i naglasio sam da o "zadatoj temi" umem da se izrazim samo subjektivno. Izrazio sam uverenje da će naučno obrazloženi pogledi i ideje svakako doći sa druge, na drugi način pozvanije, pre svega i "neutralnije" strane, od psihologa,

pedagoga, historičara, likovnih umetnika, arhitekata iz generacije naših unuka, unuka onih koji su zatvarani u logore, ili onih drugih, koji su kao stražari stajali oko njih, unuka ubijenih i njihovih ubica.

Rekoh takođe da pripadam generaciji poslednjih logoraša, koji ne samo da su ostali živi u Aušvicu, Buhenvald u i ostalim koncentracionim logorima, nego još dišemo na ovoj planeti zemlji. Sve nas je manje. Međutim, ja ne osećam da je moj zadatak da razmišljam o tome na koji način Nemačka treba da se seća najgorih epohe svoje istorije, da li će i kakve spomenike i memorijalne centre podići i održavati, a pre svega, jer je to mnogo važnije, šta će se nemačkoj deci – praučnicima – u kom obimu, od kojeg doba života, u kojim školama predavati. Jeste, mene svakako zanima šta će Nemci u tom pogledu uraditi – rekoh okupljenim Nemcima – ali to nije moj problem, na moje sećanje, na moje uspomene više se ne može uticati.

Ne znam koliko daleko se sme ili čak mora ići ako pokušamo da događaje iz davnina uporedimo sa zločinima Hitlerovog režima. Imam ja razumevanje za one Nemce koji kažu da se to tiče njihovih dedova i pradedova. Pročitao sam negde da je za primitivne narode svaki broj preko pet prosto “mnogo”. Šest je koliko i šest stotina ili šest miliona. Koliko godina, decenija, stoleća mora da prođe da bi jedna generacija s pravom mogla da tvrdi “to je davno prošlo vreme, pluskvamperfekt, to me se više ne tiče”? Da li je zaboravnost, namerno zaboravljanje ili sposobnost da se zaboravi uvek samo alibi neophodan da bismo se distancirali od zločina, da ne bismo više prihvatili odgovornost i krivicu?

Rekoh najzad i da me pre svega brine i pitam se do koje mere je dozvoljeno da se zločini Hitlerovog režima uporede sa drugim događajima istorije. Šta danas smemo da nazovemo holokaustom?

U svojoj značajnoj knjizi “Masa i moć”, na kojoj je radio preko tri decenije, a štampana je tek 1960. godine, nemački pisac jevrejskog porekla rođen u Bugarskoj, a život proveo u Austriji, Engleskoj i Švajcarskoj, nobelovac Elias Kaneti (1905 – 1994), kao primere navodi mnoga poglavlja istorije čovečanstva koja bi se današnjom upotrebom reči takođe mogla nazvati baš genocidom.

Prvi njegov primer je borba do istrebljenja između dva indijanska plemena u južnoj Americi:

“Dugotrajni otpor, koji su Kabri, ujedinjeni pod jednim hrabrim vođom, pružali Karaibima, ipak je 1720. godine doveo do

njihove propasti. Potukli su svoje neprijatelje kod ušća jedne reke u drugu, masa Karaiba je ubijena na jednom ostrvu prilikom bekstva između brzaka reka. Svi su zarobljenici ubijeni i pojedeni...”

Nije štamparska greška: pojedeni su!

Drugi primer navodi slučaj iz Indije u XIV veku:

“...Otcepišvi se od Delhija, osnovali su novu islamsku imperiju u Dekanu. Jedan od sultana nove dinastije, Muhamad Šah, za sve vreme svoje vladavine vodio je ratove sa susednim Hindi kraljevima. Jednog dana Hindijima je uspelo da osvoje važan grad Mukdal. Ubijeni su svi njegovi stanovnici, muškarci, žene i deca...”

Muškarci, žene i deca!

Baveći se istorijom, nalazimo i bezbroj drugih primera masovnih ubistava – da ne upotrebimo pojam nastao u nedavno prošlom veku, holokaust. Tako Radoslav Petković u svojoj knjizi “Vizantijski internet” citira Anu Kominu, koja, pišući o bici kod Levonijuma (1091. godine), izričito kaže kako su svi Pečenezi do zalaska sunca bili sasečeni mačem i dodaje: “u ovaj broj uključujem i decu i majke”. Autorki, kćerki vizantijskog cara Aleksijasa, koja će posle njegove smrti dva puta i sama postati carica, moramo da verujemo na reč, jer se u svom istorijskom delu u 15 tomova “Aleksijas” oslanjala na dokumente državnog arhiva, pisma i lična kazivanja svog oca.

Istorija čovečanstva počinje legendom da je Kain ubio svog brata Avelja i nastavlja se krvavo sve do najnovijih događaja u Istočnom Timoru ili Darfuru, u Avganistanu i Iraku – neprekidno moramo da učimo nove geografske pojmove, jer se negde daleko od nas opet ubijaju – sva istorija se zapravo sastoji od sećanja na zločine i pomore. O njima govore najvažnije, pa i svete knjige ljudskog roda, pre svih Stari zavet. Uprkos tome polazim od pretpostavke da je većina masovnih ubistava zaboravljena, iako su baš ona miljokazi razvoja čovečanstva, nazadovanja, a ponekad možda ipak i napretka. Neki užasi su se pretvorili u sage, slušaju se samo još kao jezive bajke ili se sa svega nekoliko redova pominju u zbornicima ili pametnim raspravama, kao kod Kanetija.

Treba li da zamislimo da će kroz koju deceniju u jednoj enciklopediji stajati sledeći pasus:

“...tako je 1933. godine u Nemačkoj na vlast došao jedan austrijski moler, koji se zvao Adolf Hitler, i započeo takozvani Drugi svetski rat. Po njegovom naređenju su u koncentracionim logorima ubijeni milioni Jevreja, Cigana i drugih tobožnjih neprijatelja,

pri čemu su primenjivane i gasne komore, instalacije, u kojima su pomoću otrovnog plina ljudi privođeni smrti. Iako se hvalio da je osnovao hiljadugodišnju imperiju, njegov režim trajao je samo dvanaest godina i završio se totalnim porazom Nemačke...” I ništa više.

Izrazio sam uverenje da danas u Nemačkoj ne postoji većina koja bi se zalagala da se neposredna prošlost tretira na takav način hladno i faktografski, a bez ikakve ocene i osude. Uprkos tome nikad ne bi trebalo da se izgubi iz vida celokupnost istorijskog dešavanja, a ona često primorava na simplificirani opis događaja.

I danas, u toku našeg života, u periodu u kome mi živimo, a koji će za buduće generacije biti istorijski, dok i o najzapuštenijem uglu sveta neprekidno obaveštavaju javni mediji, pre svega televizija, iz dana u dan se događaju užasna, masovna ubistva, uništavaju ili preseljavaju čitavi narodi, o čemu ponekad znamo zastrašujuće malo. Meni, na primer, nije dovoljno poznato šta je vladavina Pola Pota učinila svom sopstvenom narodu u Kambodži. Ko se danas širom sveta još detaljnije seća da je režim tog diktatora od 1975. godine nadalje ubio 1,5 do 2 miliona sunarodnika, što je predstavljalo četvrtinu stanovništva, a ostale naterao da rade dvanaest sati svakoga dana, obučeni u crnu odeću, baš kao da je ceo narod u logoru? Daleko je, pa nas se emocionalno nije dotaklo, ali zbilo se na ovom svetu i među ljudima istih krvnih grupa, A, B, AB i nulte, kao što su naše.

Pošto sam posle jezivih, a često lažno ili bar zbunjujuće pojednostavljenih izveštaja o zbivanjima u mojoj sopstvenoj otadžbini poslednjih desetak godina postao osetljiv i sumnjičav na izveštaje u medijima, mogao bih izveštaićima iz Istočnog Timora ili sa Kavkaza da postavim hiljadu i jedno pitanje, za koje u zadihanim, očigledno u žurbi jednostrano napisanim, često senzacionalistički obojenim, objavljenim ili na televiziji emitovanim reportažama i analizama ne nalazim nikakve odgovore. A istorija će se pisati, užasi će se zapamtiti pre svega na osnovu takvih površnih svedočenja.

U Sarajevu se za vreme opsade govorilo da je neko “umro od smrti” kada bi se svom Gospodu predstavio “normalno”, odnosno prirodno, a ne od granate, snajperskog metka ili gladi.

Štošta ne znam i ne razumem, ali uveren sam da znam jedno, poslednji krik jednog indijskog deteta u Mukdalalu pre šest stotina godina ili jedne indijanske majke iz plemena Karaiba neposredno

pre nego što će zajedno sa svojom decom biti ubijena i pojedena pre dve stotine i pedeset godina, po svom očajanju nisu bitno mogli da se razlikuju od smrtnog ropca u gasnoj komori u Aušvicu.

Da li ja, govoreći sada samo u svoje lično ime, smem da napravim razliku između ubistva jednog indijanskog deteta ko zna kada i gde i jednog jevrejskog deteta u Evropi, kakvo sam bio ja? Da li je smrt prouzrokovana plinom proizvedenim u jednoj nemačkoj fabrici bila užasnija, ili čak "milostivija", jer je bila relativno brža, nego biti ubijen i "pojedena"? Vođa srpskih radikala Vojislav Šešelj, dok ovo pišem optužen u Hagu, za vreme rata u Hrvatskoj zapretio je neprijateljima da će im "izbosti oči zardašalom kašikom...". Posle reče da se našalio. Mnogi veruju da bi ga u najgorem slučaju mogli optužiti samo za "verbalni delikt". Partija, koja je prilično dugo predstavljala trećinu stanovništva moje zemlje, poštovala ga je i slavila kao heroja. Taj čovek je za vreme Titovog života osuđen na osam godina zatvora zbog jednog rukopisa, koji čak nije bio ni objavljen, a ja sam tada sa mnogim drugim piscima, koji ni po čemu nisu mislili kao što smo tada mislili da on misli, takođe potpisao zahtev da ga puste na slobodu, jer je počinio samo "verbalni delikt..." Šta danas da kažem o tome kako sam se tada držao? Da se kajem? Ne, sa stanovišta onog što sam tog trenutka znao bio sam u pravu. Šta svi mi znamo o čemu i kog trenutka?

Šešelj je, međutim, druga priča, zaslužuje da se pomene samo radi upoređivanja. O narodima i ubijanju čitavih naroda, o genocidu, možemo pričati koliko god hoćemo, sopstvena nasilna smrt međutim ostaje lični... Lični *šta*? Zamalo ne rekoh lični *Doživljaj*, ali to ne može nikako da se kaže, niko ne može da *doživi* sopstvenu smrt, jer je od časa smrti mrtav, a ne živ... Onaj koji je u stanju da podnese izveštaj, kao ja, taj nikako nije *doživeo* smrt, nego je nekako *preživeo* smrtnu opasnost. Sopstvena smrt, naravno, ne može da bude nikakvo iskustvo, jer Kant reče da je iskustvo spoznavanje objekata putem sagledavanja. To pretpostavlja korišćenje iskustva, ali upravo se ono sa smrću gubi definitivno i nepovratno. Nama, to jest meni i meni sličnima, ostaje samo da podnesemo izveštaj o sagledavanju tuđe smrti.

Svi mi imamo pravo da se pre svega bavimo događajima, koji se posebno tiču nas samih, naše sopstvene zajednice i vremena u kome živimo. Međutim, ponavljam i podvlačim, nikada ne bi trebalo da zaboravimo da je strahota bilo i drugde, u svako vreme od pamtiveka, to ne smemo da smetnemo s uma ni kada nameravamo

da se koncentrišemo na mesta, žbivanja i godine, koji su nam bliži. Važno je pritom takođe da se ne obratimo samo razumu pojedinih lica u određenom vremenu, nego da ih pokrenemo i emocionalno, da ih uzbudimo, navedemo da razmišljaju i saosećaju.

Osećam potrebu da kažem da se ja, na primer, uopšte nisam uzbudio gledajući američku televizijsku seriju "Holokaust". Smatram da je naivna, površna, mestimično za mene čak i prosto nepodnošljivo loša, radnja je nelogična, neki likovi su šablonski, ali moram da priznam da je baš ona u samoj Nemačkoj, gde je u četiri nastavka prvi put emitovana januara 1979. godine, pokrenula više nego sve do tada objavljene seriozne, dokumentovane knjige i filmovi zajedno. Većina Nemaca i Austrijanaca tek je gledajući taj film o fiktivnoj porodici Vajs svesno saznala, odnosno, ako je znala, ili se pretvarala da je zaboravila, morala da prihvati šta se stvarno dogodilo sa nemačkim i ostalim evropskim Jevrejima u koncentracionim logorima. Diskusija o seriji i povodom nje bila je tako intenzivna da je na osnovu njenog pritiska nemački parlament promenio krivični zakon i ukinuo mogućnost zastarelosti krivičnog dela ubistva.

Na mene je pozitivnije uticala Spilbergova "Šindlerova lista", koju smatram pošteno napravljenim "domaćim zadatkom" velikog filmskog stvaraoca o jednom parcijalnom događaju, ali je očigledno mnogo manje postigao kod širokih masa gledalaca, iako je doživeo veliki aplauz stručne kritike. U istu kategoriju bih svrstao i "Pijaništu" Polanskog. (Da li je u ovom kontekstu bitno što su i Spilberg i Polanski Jevreji? Nadam se da nije, ali pitanje ostaje da lebdi u vazduhu.) Takvo ambiciozno prikazivanje pojedinačnih sudbina svakako nalazi dosta široku publiku, ali u kontekstu u kome ovde razmišljam, nisu bitni estetski kriteriji u okviru kritike filma kao umetničkog dela, nego je važno da se što više mladih Nemaca – i mladih ljudi širom celoga sveta – prosto nateraju da se pored svega ostalog što ih zanima, bave takođe i tom temom. Rekoh, tek ako se užive u likove, koji su neposredno pogođeni, u kojima bar donekle mogu da prepoznaju i sami sebe i svoju okolinu, ljudi počinju da se pitaju kako čovek čoveku može da priredi takve stvari.

Naravno da ne želim da kažem da su poverenja dostojna i ozbiljna ispitivanja vremena između 1933. i 1945. godine u Nemačkoj i delovima Evrope, u kojima su Nemci bili okupatori – da to na ovom mestu nazovem ovako hladno i ne davši o njima nikakav

etički sud – manje važna od pokušaja da se iste priče ispričaju sredstvima umetnosti. Naprotiv. Međutim, televizijska serija je pogodna pre svega i zbog toga što stvara novu aktuelnost, jer se o njoj razgovara u gotovo svakoj porodici i za gotovo svakim kafanskim stolom. Zbog toga je logično da se naši savremenici ili neposredni preci, ispisanici naših roditelja ili baba i deda, mučeni i ubijani evropski Jevreji, Cigani, homoseksualci ili komunisti, lakše mogu zamisliti i realističnije shvatiti, jer nisu tako “egzotični” kao Indijanci iz plemena Karaiba ili učitelj iz Kambodže, (u vreme Pol Pota ubijeno je petnaest hiljada, od dvadeset hiljada učitelja, nastavnika i profesora te zemlje.)

Valter Benjamin je mnogo ranije i u drugom kontekstu, ali kao da želi da ilustruje moju tezu, u svom eseju “Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije” napisao:

„Masa je matrica iz koje danas proizlazi celokupni predodređeni tradicionalni odnos prema umetničkim delima. Kvantitet je prešao u kvalitet: mase učesnika, mnogo veće nego ikada ranije, stvorile su izmenjeni način učestvovanja...”

Sa stanovišta istorije pre još sasvim kratkog vremena, kada je, na primer, Volter bitno mogao da utiče na razmišljanje onih relativno malobrojnih Evropejaca koji su predstavljali javnost, relevantno “javno mnjenje” sastojalo se samo od obrazovanih ljudi, koji su čitali knjige. Ogromnoj većini stanovnika ovog kontinenta bilo je nepoznato da taj Francuz uopšte postoji, iako je imao privatne, važne odnose sa pruskim kraljem Fridrihom Velikim i bitno je uticao i na rusku caricu Katarinu Veliku, tako da je postao faktor za gotovo sve što se tada zaista događalo. Uzgred neka je rečeno, jer nas se na ovom mestu itekako tiče, Volter je, doduše, smatrao da je čovek “nesrećan i surov”, ali da za njega zapravo ne predstavlja nikakvu zagonetku.

Tada su značajni duhovni stvaraoci mogli bitno, ponekad čak i presudno da deluju na one ličnosti koje su zaista posedovale moć da donesu odluke sa posledicama najširih razmera, pa su zbog toga i sami bili prilično moćni. Oni su, iako malobrojni, predstavljali savest čovečanstva. Ali takođe i pojam zla. Kadgod pokušavamo da objasnimo kako se pravdaju zločini “u interesu države”, podrazumevajući politiku nasilja i moći lišene svake etike, pomećemo jednog značajnog pisca, a ne političare i vladare, Nikolo Makijavelija, a ne prvake plemena Mediči ili Bordžija, koji su samo

čitali ili prvi poslušali savete autora knjige *“Il Principe”*, pa su takvu politiku sprovodili.

To danas više nije tako. Čisto sumnjam da su Sadam Husein, Fidel Kastro ili Slobodan Milošević studirali Makijavelija, a ako su ga uopšte čitali ili bar znali za njega, da su sprovodeći svoju vladavinu razmišljali o njegovim savetima. Umesto toga oni su umeli da iskoriste televiziju, što, uostalom, isto tako manje ili više vešto čine i državnici koji sebe smatraju demokratskim. U međuvremenu je suštinski faktor postao i internet, bez koga Sjedinjene Američke Države ne bi izabrale svog prvog predsednika polucrnačkog porekla. Prosto rečeno, danas se “javno mnjenje” više ne sastoji od retkih, obrazovanih ljudi, od samozvane ili stvarne elite, nego takoreći od svakog građanina, svakog odraslog ljudskog stvora. Svako živ je sastavni deo mase koja odlučuje o svemu. Ne samo u zapadnim demokratijama, nego baš i u diktaturama. U društvima, u kojima većina građana čita i piše loše, a mnogi nikako, moć radiotelevizije je još veća nego u zapadnoj Evropi ili severnoj Americi. Moderne diktature se bez elektronskih medija više ne mogu ni zamisliti, jer se danas samo pomoću njih pridobijaju i pokreću mase. Ako vladari uspeju da porobe misao, neće više morati da zatvaraju ljude. To je mnogo jeftinije. Početkom devedestih godina srpska opozicija svakako nije slučajno zgradu državne televizije nazivala “TV-bastiljom”, jer su mnogi bili “zarobljeni” emitovanom propagandom, a nikakvi sužnji logora ili zatvora.

Zločini počinjeni u vreme nacionalsocijalizma, o kojima je ovde reč, a koji su završeni pre više od šest decenija, razlikuju se od svega što se pre njih događalo u istoriji i po tome što je za njih saznalo neuporedivo više ljudi širom sveta, nego ikada ranije. Saznalo jeste, mada uglavnom tek naknadno, *post festum*.

Za Hitlera i Gebelsa je veliki značaj imao radio. O tome ponešto kazuje da je svakome pristupačni radioaparatus posedovala i najsiromašnija nemačka porodica, a on se zvao *Volksempfänger* – „narodni prijemnik“ – na sličan način kao što su i relativno jeftine automobile krstili *Volkswagen* – „narodna kola“. Diktatoru su mase neophodne, ali istovremeno on dobro zna kako može da utiče na njih, kako da ih koristi za ostvarivanje svojih ideja, kako da ih “drži u šaci” i manipuliše njima. Radio je bio neobično važan takođe i u borbi protiv Hitlera. Tomas Man za vreme Drugog svetskog rata nije mogao da deluje na Nemce svojim romanima, ali itekako svojim govorima preko radio Londona.

Propagandni rat se, kao što rekosmo, vodio već i na radiotalasima, ali on se jedva može uporediti sa mogućnostima televizije i interneta. Razlika je kao između puščane paljbe u rovovskim ratovima XIX veka i mogućnostima moderne artiljerije, dalekometnih raketa i avijacije sa nuklearnim naoružanjem koje može da dosegne svaki pedalj kugle zemaljske. Već i danas je internet uveliko stvar širokih masa, a biće to sve više u budućnosti na celom svetu, bez obzira na težnje pojedinih režima da ograniče mogućnost širenja uticaja preko tog medija. Video sam kako moji unuci još sasvim mali umeju da rukuju s tim "đavolskim stvarčicama" potpuno prirodno, a ja sam postepeno s velikom mukom morao da rešavam jedan kompjuterski problem za drugim.

Greška je potceniti razum ljudi u manje razvijenim društvima. Rat NATO-a protiv bivše Jugoslavije se nije vodio samo kompjuterima eskadrila ratnih vazduhoplova napadača i protivvazdušne odbrane i njihovih štabova, nego sasvim spontano takođe i na ekranima domaćih računara. Daroviti srpski hakeri su uspeali da upadnu u švajcarske provajdere, koji su prenosili vesti kosovskih Albanaca, i napravili zbrku. I ja sam iz Beča na internetu pratio izveštaje brojnih učesnika o pokretima ratnih aviona preko Italije, Slovenije, Hrvatske, Mađarske, Makedonije itd., a mogu da zamislim koliko su koristili komandama u Srbiji. Ljudi su sa lica mesta brže i kompletnije izveštavali o stvarnim ili prividnim pogocima, nego što su se mogli protumačiti slike dobijene preko satelita iz svemira. Bilo je bezbroj vesti i podataka, među njima, naravno, mnogo pogrešnih, slučajno ili namerno, ali su svi skupa ipak bili važniji od izveštaja moćnih obaveštajnih službi.

Ja to naglašavam već i da bih upozorio da pored značaja televizije nikako ne treba potceniti podatke koje svakome u internetu pružaju velike mašine za pretraživanje. Posebno mesto u poimanju istorije radi upoznavanja zločina u prošlosti osim njih svakako zauzimaju i leksikoni, pa čak i udžbenici pravopisa.

U zemljama nemačkog govornog područja – Nemačkoj, Austriji i Švajcarskoj – godinama se vodila rasprava o uvođenju novog pravopisa. U toj diskusiji su učestvovala mnoga ministarstva, jer se radi o federacijama sa pokrajinskim ministarstvima prosvete, univerziteta, akademije, stručnjaci i preko medija šira javnost. Definitivne odluke o nemačkom jeziku objavljuje i obrađuje posebno izdavačko preduzeće sa nazivom "Duden". Preduzeće je ime dobilo po profesoru Konradu Dudenu, (1829-1911), koji

je sastavio i izdao prvi takav rečnik. Rečnici i pravopis izdavača "Duden" važe kao neprikosnoveni, gotovo bih rekao, kao "sveto pismo za nemački jezik".

Imena ministara i eksperata za pravopis su poznata, ali ne i urednika firme "Duden". Koliko god se diskutovalo o samom pravopisu, niko nije pokrenuo debatu o tome kako će se odraziti u udžbenicima i da li vrši indirektan uticaj na opšte mišljenje čak i o holokaustu. Nisu mi poznata nikakva ispitivanja na tu temu. A da knjiga o jeziku itekako može da utiče na političku svest pokazaću na jednom primeru.

Ja sam slučajno došao do jednog rečnika "Duden" iz 1942. godine istog formata i sa sličnom naslovnom stranom kao primerak, koji sam ja već odavno koristio, a koji je štampan 1956. Počeo sam da ih upoređujem. Prvo sam pogledao kako se piše *koncentracioni logor*? U rečniku iz 1942. godine smesta sam našao taj pojam. Iako u tom priručniku, koji nema format enciklopedijskog rečnika, inače nije uobičajeno da se reči objašnjavaju kao pojmovi, u ovom slučaju je u zagradama štampana i napomena o čemu se radi, naime, da je koncentracioni logor "zbirni logor za civilne zatvorenike, nacionalne štetočine." Bilo bi zanimljivo znati ko je doneo odluku da se taj pojam uopšte tretira kao posebno važan i opiše, pa da se objasni baš tim rečima. U rečniku iz 1956. godine izraz "koncentracioni logor" prosto ne postoji, kao da tako nešto nikada nije postojalo ili u najmanju ruku na nemačkom jeziku ništa ne treba da se nazove tim imenom. Međutim, u najnovijem rečniku preduzeća "Duden" na kompakt disku lepo i bez ikakvog dodatnog objašnjenja našao sam kako se piše: *Konzentrationslager*, odnosno, koncentracioni logor.

Slično je i sa drugim terminima koje su upotrebljavali nacisti. Na primer, kao SS se 1942. godine navodi da je to *Schutzstaffel*, to jest, "zaštitni odred"; 1956. godine se SS objašnjava kao skraćenica za *sancte salvi*, a na kompakt disku se kaže da je SS-20 "sovjetska raketa srednjeg dometa".

Koje reči ulaze u koja izdanja rečnika izdavačkog preduzeća "Duden", a pogotovu koji će se pojmovi tu i komentarisati i objašnjavati, odlučuje redakcija. Nisam nikad uspeo da saznam ko je postavljao urednike te redakcije, ko ih je imenovao u vreme nacističke vladavine, ko ih imenuje i zamenjuje danas.

Naravno da niko zločine iz Hitlerovog vremena neće posebno proučavati na osnovu primarnog i obaveznog rečnika nemačkog

jezika, ali poneko može listajući ga da stekne prve temeljne utiske o ponekom pojmu. Poznato je da sve što saznajemo nesvesno u nama deluje duže i temeljnije. Ako je neko nasledio rečnik svog dede možda neće kupiti isti takav samo zbog toga što voli novije izdanje, pomisliće da se pravopisni rečnici ne menjaju olako, pa će naučiti da su koncentracioni logori bili "zbirna mesta za nacionalne štetočine". Baviti se korektnim objašnjenjem konkretnih pojmova u leksikonima i mašinama za pretraživanje možda je važnije od snimanja korektnih dokumentarnih filmova za televiziju. Pretrasti sve odgovarajuće priručnike bilo bi možda zanimljiva tema za posebna istraživanja, bilo bi vredno i doktorskih disertacija.

Ako se kod pretraživača *Google* neko zainteresuje za pojmove, koji se odnose na zločine nacista, prosto će se ugušiti u nepreglednoj količini podataka. U trenutku kada sam proveravao, početkom juna 2007. godine, (a stanje se menja svakoga dana), na nemačkom jeziku o pojmu SS bilo je 1.840 podataka, o Hitleru 1.550.000 podataka, o Aušvicu 1.170.000 podataka, o Jasenovcu 46.100 dokumenata, a o koncentracionim logorima uopšteno samo 346 dokumenata. Kod pretraživača *Yahoo* potražio sam samo podatke o Hitleru uopšteno, i naišao na 29,300.000. Prosečni korisnik takvih mašina obično pogleda prvi ili nekoliko prvih ili nasumice nekoliko stranica. To znači da zavisi od slučaja šta će saznati o tome što ga zanima. Da li to neko manipuliše? Itekako! Provera je utvrdila da u najmanju ruku institucije u SAD, na prvom mestu CIA, neprimetno "ispravljaju" što im se ne sviđa u pretraživačima, a posebno u internet-enciklopediji "Wikipedia".

Pretpostavljam da se pretežno mladi i veoma mladi ljudi obaveštavaju o temama, koje ih zanimaju, u prvom redu preko interneta i da nisu sumnjičavi kao ja i meni slični, koji unakrsno proveravamo podatke. Predložio sam u Nemačkoj da se organizuje istraživanje šta se na teme povezane sa zločinima nacizma može naći u mašinama za pretraživanje, ali i da se naruče istiniti, dokumentarni, za potencijalnog korisnika takvih sajtova napisani tekstovi, nikako da se ubace tajno, nego sa podatkom ko ih je i zašto stavio u internet.

Naravno da je veoma komplikovano kratko govoriti o složenim pitanjima u našem dobu konkurencije između velikih i bogatih medija. Zamislimo za trenutak šta se moglo dogoditi da je za vreme Drugog svetskog rata već postojala američka televizija, koja bi radila kao današnji CNN? Šta bi urednici i reporteri sve pokušali

ne bi li nekako bacili pogled u koncentracione logore, u Aušvic, ako je ikako moguće u samu gasnu komoru dok se guše žrtve? Koliko bi platili esesovcima, možda i dobrovoljcima da pokušaju da postanu zatvorenici i da u logore prokrijumčare tajne kamere? Esesovci su bili dovoljno glupi da nasednu na provokacije, ostavili su nam dosta dokumenata, fotografija, pa čak i filmova o svojim nedelima, našao bi se neko među njima ko bi prodao svoj film o masovnim ubistvima. A ako jednoj takvoj moćnoj organizaciji kao CNN zaista ne bi uspelo da dobije nešto originalno, da li bi došla u iskušenje da na osnovu usmenih priča u studiju izgradi kulise slične delu logora i krematorijumu i da se u njima glumi što urednik želi da prikaže kao dokumentovanu istinu? Znamo da postoji sumnja da su "originali" snimaka prvih Amerikanaca na Mesecu zapravo napravljeni u studiju, a sumnje se duboko urezuju u svest čak ako se naknadno dokaže da su bile neopravdane.

Svako, ko se bavi sa nesrećama u bivšoj Jugoslaviji, a posebno u Bosni, zna da jedna od veoma često objavljivanih fotografija predstavlja strahovito mršavog muškarca sa golim gornjim delom tela pred bodljikavom žicom i da ona ne prikazuje Muslimana u logoru, koji su organizovali Srbi, kao što su potpisi tvrdili, nego slučajnog, bolesnog čoveka pred slučajnom ogradom. Ali takav falsifikat uopšte ne znači da nije bilo logora za Muslimane, kojima su upravljali Srbi. I logora za Srbe kojima su upravljali Bošnjaci. Želim da naglasim da postoje falsifikovani dokumenti koji se fabrikuju iz čistog senzacionalizma, i kad se kao takvi otkriju, predstavljaju dodatnu teškoću da se dospe do istine, čak mogu da deluju i kontraproduktivno. Pomenutu glupost je uspešno koristila upravo srpska, nacionalistička propaganda sa naglaskom da lažu oni koji okrivljuju Srbe i da su lažni svi izveštaji o počinjenim ubistvima i drugim užasima.

Jedan moj stari poznanik, dečji pisac Muhidin Šarić iz Prijedora, rođen 1944. godine, što je važno zbog toga što nije mogao da ima nikakvih svojih uspomena na Drugi svetski rat, kao Musliman je 1992. godine dospeo u koncentracioni logor Keraterm, proveo u njemu dva meseca i o tome objavio knjigu prevedenu i na nemački jezik. Sreli smo se na sajmu knjiga u Frankfurtu na Majni. Ispričao mi je da ranije nikad nije hteo da čita knjige o nemačkim koncentracionim logorima, jer je to za njega bilo "isuviše strašno", a da je stigavši u logor pomislio da bi njegova sudbina mogla biti kazna za ranije ignorisanje.

Da sam neki svemoćni sudija, ja svejedno one koji sumnjaju da je postojao Aušvic ne bih osudio na tako strašnu kaznu, ali ne mogu da ih amnestiram, ako im sam život presudi.

Svakako mislim da je od ogromne važnosti šta će javnost – nerado koristim reč *javnost*, jer mi se čini veoma neodređenom, ali ne nalazim bolju – ne samo saznati o događajima iz nedavne prošlosti, nego uspeti i da zapamti, jer će samo tako biti moguće da se sačuva bar približno sećanje na istinu.

Rekoh li *istina*? Jeste, doduše sa ogradom da sećanje bude bar *približno istini*. Moram da objasnim. Anglosaksonsko pravosuđe – koje ja kao laik nipošto ne cenim više od našeg kontinentalnog shvatanja pravde – zahteva polaganje zakletve na način koji poznajemo iz bezbroj holivudskih filmova i serija, da se, naime, kaže “istina, ništa drugo nego istina i cela istina!” *Istina*? U redu, to je logično. *Ništa drugo nego istina*? To je već veoma komplikovano. Gotovo svako vremenom maštovito “popravlja” svoje viđenje raznih događaja u prošlosti i karaktera ljudi, koje je sretao, svako ima *svoju istinu*, pogotovu ako o nečem često priča, a da više nije svestan toga šta joj je dodao, šta oduzeo, šta “izmislio”? Ko može zaista perfektno i besprekorno da se seća svega onog što je doživeo ili samo video? Ja ne. Kome pri tome ne pomažu ili odmažu stid i zaboravnost, tako da će neke najneprijatnije doživljaje potisnuti u podsvest i zaborav? Meni svakako.

To razume se važi i za moje lično sećanje na koncentracioni logor i to utoliko više, što sam sebi dao pravo da u svojim romanima i pripovetkama ponešto dodam ili oduzmem od one “stvarnosti”, koje sam se stvarno sećao ili mislio da je pamtim. Nekoliko puta sam prosto osećao olakšanje kada bi mi se naknadno potvrdilo nešto što sam napisao, ali sam posle posumnjao da li je uopšte moglo da bude istina, pa se na kraju pokazalo da nisam izmislio događaje u koje više nisam bio siguran da li sam ih doživeo.

U svom romanu “Čoveka nisu ubili”, napisao sam da su cvetale trešnje kraj drumu, koji je vodio iz malog logora Langenštajn-Cvi-berge prema selu Langenštajn, kojim sam peške pošao u slobodu, pošto su se esesovske straže povukle, ali američki oslobodioci još nisu stigli. Prvi put posle rata tamo sam bio tek 1993. godine, kada sam za nemački radio pisao reportaže o mojim bivšim logorima. Uopšte više nisam bio siguran da li su te trešnje stvarno postojale ili sam ih izmislio kao poetsku sliku. Ustanovio sam da su trešnje zaista i nadalje stajale kraj istog drumu, da su zaista postojale i u

proleće 1945. godine i to je za mene bilo veliko olakšanje. Neopisivo olakšanje.

Tada sam rekao simpatičnoj upraviteljici memorijalnog centra, koji je izgrađen pored bivšeg logora, da u mom sećanju ne postoji nikakva šuma na njegovom rubu, da je ona počinjala gore na padini brda iznad logora. Ona mi je na osnovu fotografija iz 1945. godine potvrdila da je zaista nije bilo, ali se u toku decenija sama spustila niz padine.

“Dakle”, rekoh tada, “ovde preko nekih stvari nije samo prerasla trava, nego i čitave šume...”

Nekoliko godina posle rata smo pesnik i sociolog H. G. Adler, sa kojim sam bio u logorima Nideroršel i Langenštajn-Cviberge i ja pokušavali da analiziramo naše uspomene na određene zajedničke doživljaje i nismo mogli da se složimo oko nekoliko veoma bitnih detalja, a to je bilo svega nekoliko godina pošto su se zbile.

Najvažnije razmimoilaženje smo imali oko kolone zatvorenika koja je neposredno pred naše oslobođenje oterana iz logora u tada za nas nepoznatom pravcu. Radi se o 9. aprilu 1945. U svom romanu “Preskakanje senke” o tome pišem:

„Esesovci su doneli odluku da iz logora poteraju sposobne za rad. U obzir dolaze dva zaključka: ako su oficiri u komandi logora ljudi i još uvek veruju da Nemačka može pobediti, povešće zdrave, iskoristiti njihovu radnu snagu za kopanje rovova, zidanje bunke-
ra, čišćenje ruševina, uklanjanje mina. Ubiće bolesne, da ne bi više morali da ih hrane. Međutim, ako je već i njima jasno da su sve izgubili, mogu postreljati zdrave, a nesposobne u logoru prepustiti njihovoj sudbini. Da li je šansa veća ako si zdrav ili bolestan?”

Adler i ja smo se naknadno složili da smo nas dvojica i naš prijatelj, Čeh, Ladislav Blažek, koga smo zvali Lađa, prvo došli do zaključka da su esesovci uvek ljudi i da treba da se ponašamo kao zdravi i čili. Nastavljam sa citatom iz romana:

„Na početku stroja već je počelo prebrojavanje, kad je Lađa pobjegao prvi. Pred licem naoružanih esesovaca istrčati iz već postavljene kolone – to se u logoru još nikada nije dogodilo. Povedeni primerom, za njim su se razbežali mnogi drugi. Nastade veliko komešanje, haos, vika, pa paljba. Mali se seća da se podvukao pod gomilu leševa. U Magdeburgu već je jednom simulirao mrtvog. Pritisnuo je lice uz zemlju. Tada u Magdeburgu bila je blatnjava posle kiše. Ovde mokra od krvi. Priljubio je lice uz krv, udisao njen miris, smirio se kao da sam mrtav. Leševi nad njim postajali

su sve teži. Osećao je neodoljivu potrebu da se pokrene. Makar ruku samo malo. Inače neću izdržati. Sad bi najbolje bilo da spavam i da više ništa ne znam...”

Svog junaka u tom romanu opisivao sam u trećem licu, nisam mu dao ime, nego ga zvao Mali, ali povremeno bih namerno “ispadao” iz te šeme i prelazio u prvo lice jednine, kao u navedenom citatu. Navodim sledeći pasus iz romana:

„Samo što Handler”, (tako Adlera nazivam u romanu) “to pobija, kaže: nije bilo tako. On tvrdi da je Malog sakrio, zaključao u sobici za predradnike. Tako ga je spasao. Nisam poverovao, ali više nisam siguran. Zar sam izmislio scenu sa leševima, sa licem dečaka u krvi pobijenih, samo za potrebe svog prvog romana? Svako sebe vidi u najlepšem svetlu. Handler je bio logorski pisar, nosio zelenu traku na rukavu, dodvorio se esesovcima, postao član logorske elite. I Lađa je bio predradnik. Sva trojica još su imali malo hrane.

Handler (Adler) je uspeo da sačuva i svoj logorski broj, lime-nu kutiju izrađenu u logoru, kašiku, čak i pesme koje je tamo pisao. Mali je zajedno sa svojom zebrastom uniformom spalio sve što je tada imao. Namerno. Da bih podvukao crtu, označio kraj. Nesentimentalno. Handler je religiozni Jevrej. Preosetljiv. Ali on je jedini ostao stvarno i opipljivo živ, a svedok onog vremena, pa, razume se, treba održavati kontakt s njim. U čudno smirenoj atmosferi pred njegovim londonskim kaminom Malom se čini da u njegovom starinskom, za današnje pojmove već pomalo izveštačenom nemačkom jeziku ima nečeg usiljenog. Pa ipak, njega priznaju kao značajnog pesnika nemačkog jezika, pišu o njemu povoljne kritike u Nemačkoj, u kojoj ne želi da živi. Što je njegovo pravo. Živi od onog što objavljuje na nemačkom jeziku, ne na českom ili engleskom. Zašto? I to je njegova stvar. Ovde se radi samo o verodostojnosti. Da li je Handler nedosledan čovek? Ako jeste, ima li više razloga da i sebe prevvari, nešto sakrije? Da nisam Mali, više bih verovao Malom. Ovakvo moram da sumnjam, jer je red pre svega sumnjati u sebe...”

Nastavljam da sumnjam u svoja sećanja, u sebe, pa na osnovu svega toga mogu da izvučem samo zaključak da je *celu istinu* nemoguće pronaći i iskazati. Vernici bi rekli s pravom da *celu istinu* zna samo Bog. Verovatno u ovom životu neću dospeti pred neki anglosaksonski sud, pa da se moram zakleti da ću reći *celu istinu*

i dođem u situaciji ili da sa svim posledicama po sebe odbijem da to učinim ili svesno počinim delo krivokletstva.

Cela istina o koncentracionim logorima i svim ubistvima, masovnim pogubljenjima, saslušavanju i mučenju, medicinskim eksperimentima nad živim ljudima i ponižavanjima sprovedenim ili naredenim od Nemaca u uniformi, morala bi da bude mnogo više od zbira sećanja svih usmrćenih, iz svojih domova proteranih ili pretnjama izloženih žrtava, nego, razume se, takođe i svih njihovih mučitelja, stražara, službenika administracije progona, osoblja ne železnica koji su sprovodil transporte u smrt, gledalaca koji su samo posmatrali i savremenika, koji nisu hteli da prime k znanju šta se događa i samo skretali pogled u stranu, rečju, iskustvo cele generacije. Ne pretvarajmo se da nije tako: *cela istina* ostaje za nas nedostižna kao da je uopšte i nema.

Pa ipak ne smemo da se kolebamo. Pred nama stoji precizno određeni zadatak. Sami smo ga sebi postavili. Samo što je po mom mišljenju njegova suština više u traganju za istinom, nego u mogućnosti da se ona pronađe. Neka meni kao literati bude dozvoljeno da se izrazim slikovito, pogled na ponekad zlokobnu *celu istinu*, koja možda emituje smrtonosne zrake mogla bi da nas oslepi kao kad bismo se usudili da za vreme pomračenje sunca u letnje podne pokušamo da bacimo pogled gore na užarenu zvezdu oko koje kružimo, svejedno što se trenutno sakrila iza trabanta naše planete, iza mnogo manjeg meseca.

U pozivnici na skup u Hanoveru, na kome sam govorio, pisalo je i da će smrću poslednjeg preživelog zatvorenika iz Aušvica da se završi jedna epoha. Čini mi se da je to tačno, pa ipak me je uhvatila jeza. Moglo bi da bude, u najmanju ruku, nije sasvim isključeno da to budem ja.

U to ime sam govorio, mada je u Aušvicu bilo i još mlađih od mene, pa bi već i samo zbog toga zaslužili da preuzmu tu ulogu. Nikad se ne zna... Međutim, za mene je prilično strašna već i pomisao da bih na taj način ja, baš ja, mogao da ostanem povezan sa tom jezivom epohom istorije. Moj život i moja svakako relativno bliska smrt su moja lična, znači, nimalo *epohalna stvar*, s tim sam moram da izađem na kraj, baš kao što je to – ni manje, ni više – život, pa dabome i smrt, svakog od mojih čitalaca.

O smislu istorije, koja nužno mora nekako da bude podeljena na epohe ili poglavlja, jer bi inače bila potpuno nepregledna, napisane su biblioteke pametnih knjiga, zbog čega se ne usuđujem da

se poslužim odgovarajućim citatima. Nisam naučnik, pa zbog toga valjda niko od mene i ne očekuje da se pozovem na druge naučnike. Istoriju nisam studirao, ali sam napisao nekoliko istorijskih romana i tom prilikom naučio da marljivo čitam makar samo da posle učeni istoričari ne bi mogli da ukažu na neke moje naročito velike omaške i gluposti. Tim povodom sam došao do jednog zaključka, za koji znam da je drzak, pa ga ipak smelo iznosim. Došao sam do uverenja da se onom delu istine, koji je uopšte dokučiv, beletrista, zahvaljujući svojoj veštini da se služi Ezopovim jezikom, lakše može približiti od disciplinovanog i učenog istoričara.

Šta radi takav pristojan, "pravi" istoričar? On prikuplja činjenice i služi se dokumentima. Šta su dokumenti drugo, nego kamenčići za mozaik istine, koji tek treba da se složi u novu monumentalnu sliku? Šta jedan kamenčić, pa makar i zlatan, zna o celini, šta jedna opeka o kući, u koju je ugrađena? A ko uopšte "naručuje" pisanje istorije? Šta "potrošač" istorije želi da dobije? Zašto je spreman da gotovim novcem plati nova saznanja? Iz puke radoznalosti?

Valja se setiti da je većina takozvanih "dokumenata" napisana po nečijoj narudžbini, po nalogu, znači, subjektivno, i nipošto ne može da se smatra *celom istinom*, pa ni *delom cele istine* u koji bismo smeli da se zakunemo. Zapisnici sa sednica vlada, predsedništava partija i drugih važnih organa, kominikei, diplomatske depeše, vojni izveštaji o stanju na bojištu ili u pozadini, presude izrečene na montiranim ili čak pravedno vođenim procesima, ne na poslednjem mestu i zabeleške tajnih službi, dobrim delom polaze od ličnog mišljenja autora šta je istina, a veoma često i šta bi nalogodavac hteo da čuje. To je veoma daleko od objektivnosti. Bio sam svedok, kada smo po nalogu jednog ambasadora, koga sam smatrao i nadalje smatram odličnim diplomatom, sastavljali izveštaj za centralu odstupajući od onog što smo mislili da je tačno. Na moje naivno pitanje da li nam je zadatak da javimo šta je po našem shvatanju istina ili šta bi obradovalo naše šefove, rečeno mi je poučno: "Dobar diplomata će nekako uskladiti te dve stvari..." Može biti da depeša, koja je nastala tako, jednog dana postane bitna kao dokument, kao dokaz o jednom trenutku nemačko-jugoslovenskih odnosa, a svakako su mnogi dokumenti, koje s pravom smatramo bitnim, nastali na osnovu takve subjektivne procene njihovih sastavljača.

Još je najlakše postaviti se prema memoarskoj građi kao dokumentu, jer je logično da autor pre svega sebe želi da prikaže u što pozitivnijem svetlu. Možda je "najklasičniji" primer za tu

tvrdnju opis rata u Galiji *Commentarii de Bello Gallico* autora Julija Cezara, jer šta bi mogao biti "autentičniji dokument" od opisa ratnih zbivanja perom samoga vojskovođe i to još napisano tako dobrim stilom da učenici latinskog jezika već dve hiljade godina svoj pristup predmetu počinju upravo tom knjigom. Ali Cezarovi komentari su takođe i dokaz da pisac autobiografije, koja postaje istorijski dokument, itetako "izvrće istinu" u svoju korist, jer Cezar piše sa nesumnjivom namerom da se nametne senatu u Rimu kao neizbežna "čvrsta ruka", što će doprineti tome da se njegovo lično ime pretvori u označavanje najvišeg dostojanstva na ovom svetu – kralja, odnosno, cara.

Sve to znači da pre nego što uopšte prihvatimo neki dokument kao spis koji nam može pomoći pri traganju za istinom, moramo da nađemo odgovor na dva pitanja: prvo, ko je autor, a čak ni to nije uvek lako utvrditi, a drugo, ko je i u koju svrhu naručio baš taj dokument, a to se veoma često nikako ne može saznati. Podsećam da sve to važi i za dokumente koje prikupljamo i proučavamo osvetljavajući ono što se jednom rečju obično naziva holokaustom.

Što se više približavamo našem vremenu, sve je teže proučavati istoriju, jer se prosto gušimo u obilju materijala, pa je sve mučnije odvajati suštinu od bezvrednih ili veoma sumnjivih podataka. Moramo odoleti iskušenju da se isuviše oslonimo na medije, jer ni najozbiljniji nisu imuni od virusa senzacionalizma. Uz to je važno uočiti uzajamno prepisivanje grešaka iz dokumenta u dokument, iz knjige u knjigu. Ako jedan podatak nađemo u desetak i više izvora, to još uvek ne znači da je tačan.

Moje sumnje u mogućnost pronalazjenja istine nisu ništa novo. Napisao sam tri romana o trojici rimskih careva poreklom iz moje domovine, Dioklecijanu, Konstantinu i Julijanu. O svoj trojici postoje biografije, koje su napisali njihovi savremenici, Laktancije, Euzebije i Amijan. Sve tri biografije su nepouzdanе, jer su autori bili neobjektivni. Laktancije je bio hrišćanin, pa je Dioklecijana, jednog od poslednjih velikih progonitelja hrišćana, opisao sa mržnjom. Euzebije je bio Konstantinov dvorski biograf, pisao je šta je i kako je imperator želeo, što mu je on sam govorio. Kao i njegov gospodar, on je bio ne samo dobar hrišćanin, nego čak i biskup. Amijan je takođe blizak Julijanu, bio je njegov oficir, pisao o njemu sa neskrivenim simpatijama. Korišćenje takvih starih spisa je neophodno za proučavanje istine o dotičnom vremenu, ali nikako nije dovoljno, mora da se suprotstavi drugim letopisima i doku-

mentima. Neron sigurno nije naredio da se u Rimu podmetne požar, to niko od njegovih savremenika i ne tvrdi. Nesumnjivo je samo da je tu katastrofu iskoristio da bi lažno optužio hrišćane, pa su hrišćanski autori kasnije lažno optuživali njega da je on bio veliki palikuća.

Znam, znam, odlutao sam od osnovne teme, od zločina nacionalsocijalističkog režima, pa da se vratimo na dokumente o tome, odnosno, na potragu za njima.

Većina dokumenata koji se tiču koncentracionog logora Buchenwald, u kome sam najduže bio, od šezdeset godina posle završetka Drugog svetskog rata i propasti režima, u kome su nastali, ostala nepristupačna ne samo široj naučnoj javnosti, nego čak i samom specijalizovanom memorijalnom centru Buchenwald. Nalaze se u arhivu takozvane "Međunarodne službe za istraživanje", (*Internationaler Suchdienst*) u nemačkom gradu Arolzen. Ta služba je osnovana neposredno posle rata da bi pomogla bivšim zatvorenicima da nađu svoje rođake, dobiju podatke o sebi ili pomognu rodbini da sazna njihovu sudbinu. Tada je doneta odluka da samo bivši zatvorenici i njihova najuža rodbina mogu dobiti podatke o pojedinim bivšim zatvorenicima, niko treći, i to je tada svakako bilo u redu. Bezbroj puta sam, međutim, u međuvremenu ukazivao na javnim skupovima u Nemačkoj da je to danas nelogično, čak i kontraproduktivno, ali do 2007. godine još uvek se ništa nije bilo promenilo, tek se za kraj te godine očekivala ratifikacija odluke da se arhivi otvore bar za neke naučne institucije. Poznato je samo da se u Arolzenu nalazi preko 30 miliona dokumenata o oko 17.5 miliona ljudi. Od početka 2008. godine fotokopirani ili skenirani su, najzad, za najveće memorijalne centre na svetu u Jerusalimu i Njujorku. Da li smemo da verujemo da je sve u njima apsolutno autentično? Sigurno znam da u podacima o meni ima nekoliko netačnosti čak i u odnosu na datum mog rođenja i adresu na kojoj su me uhapsili.

Jedan zanimljiv autor rođen u Nemačkoj, odrastao u Engleskoj, profesor univerziteta u Americi, Džefri Hartman, (*Geoffrey Hartmann*), tvrdio je u svojoj knjizi "Najduže senke – Sećanje i zaboravljanje posle holokausta", nešto, što me je pogodilo kao udarac pesnicom posred lica:

„Memorijalni centri, koje osnivamo u velikom broju, reflektuju univerzum smrti, kako ga je zabeležila istorijska nauka. U tom pogledu oni, koji su u logorima ostali živi, za nas često

postaju odlučujuća prepreka. Oni često jesu baš ona istorija koju bismo voleli da zaboravimo; pa ipak, njihovo sećanje, ma kako da je traumatično, nije uspeo da potisne gotovo dve hiljade godina prenesenu tradiciju učenosti.”

Šta nismo – šta ja i meni slični nismo mogli – da uspemo? Nismo uspeali da potisnemo tradiciju učenosti? A ko je hteo da je potisne, esesovci ili mi? Ili oni rođeni posle nas? Kako da izađem na kraj sa odgovornošću da hoću nešto da potisnem samim time, što se sećam, jer moje sećanje nije “nešto naučno”?

Taj Hartman nije samo moj vršnjak, nego je takođe poreklom i nemački Jevrejin, koji je prosto slučajno imao sreće da izbegne zlo. Sve dok nisam pročitao njegove knjige nisam ni znao da su postojale i sudbine kao što je bila njegova. Džejms de Rotšild je 1938. godine dao grdne pare da tog Hartmana i brojnu drugu jevrejsku decu dovede iz Nemačke u Englesku, nije im spasao samo život, nego im davao još i stipendije. Srećnici!

Čini mi se da se profesor Hartman oseća odgovornim zbog toga što za razliku od većina nas iz njegove generacije nije odrastao pod neposrednom pretnjom gasne komore, pa se upravo zbog toga ograđuje. To vrlo dobro mogu da razumem. Želeo bih, međutim, da naglasim još ponešto.

Kao prvo, nipošto se ne radi samo o Jevrejima. Uvek nanovo sam svakom prilikom govorio, što želim da ponovim i sada: smatram da je veoma loše što su grupe mučenika, koje nemaju svoj lobi, kao što su, na primer, homoseksualci ili pripadnici sekte Jehovinih svedoka, a bili su takođe zatvorenici koncentracionih logora, zapostavljeni kao žrtve nacionalsocijalističkog režima, iako su prolazili isto kao i Jevreji, Cigani ili komunisti. (Ovde moram da naglasim da kažem *Cigani*, jer smatram da Romi, Sintiji i ostala ciganska plemena treba da budu ponosni na svoje poreklo, a ne da se te stare reči plaše kao da je obavezno pogrdna, ni Jevreji ne govore o sebi kao o Sefardima i Eškenazima, nego o stvarnoj ili samo u njihovom uverenju postojećoj pripadnosti istom drevnom narodu. Takvi, mada relativno retki stavovi mogu da se čuju i u redovima intelektualaca među današnjim nemačkim Ciganima, pa zbog debate o tome još uvek nema njihovog zajedničkog dostojnog spomenika u toj zemlji.)

Drugo, ja, na primer, čija je lična sudbina bila majušni sastavni deo zbivanja o kome je reč, uvek sam se trudio da progone u vreme nacionalsocijalizma prikažem u kontekstu svekolikog istorijskog

zbivanja, znači, odbijam da sam hteo da "potisnem" dve hiljade godina učenosti.

Hartman na drugom mestu svoje knjige piše:

„U ovoj prelaznoj fazi deca žrtava, kao nosioci teškog nasleđa, igraju posebnu ulogu. Njihova situacija je posve posebna, ali svejedno ukazuje na dilemu, koja nije prolazne prirode. Jer ono breme, kome su izložena njihova osećanja i sposobnost da se identifikuju, nešto je što svi mi delimo do određenog stepena...”

U redu, čovek piše o svom problemu, ali ja sam pitao svoju decu i svoje unuke. Pogledali su me začuđeno. Nisu ništa znali o nekoj svojoj "posebnoj" ulozi i situaciji, nikad im nije palo na pamet da bi trebalo da pate zbog moje sudbine, da su "nosioci teškog nasleđa", čak ni da me posebno ispituju kako to ono beše. Moj sin, publicista i sam, pa zbog toga vičan da se sretne i nosi sa kojekakvom problematikom, ipak se malo zamislio i izjavio:

„Pa da, pošto si ti ostao normalan, valjda smo i mi normalni...”

Ja normalan? Ostao sam normalan? A šta je to normalno? Da nije normalno smatrati da je holokaust bio normalan? A šta je inače normalno? I za koga?

U vreme kada je NATO bombardovao Srbiju nalazio sam se u Beču. Moj sin je kao dopisnik austrijskih i nemačkih listova za to vreme izveštavao iz Beograda, iako su mu tadašnje srpske i jugoslovenske vlasti izričito oduzele akreditaciju. Moja kćerka je radila na beogradskoj televiziji i trebalo je da preuzme dežurstvo one noći, kada je pogođena zgrada u Aberdarovoj ulici. Srećom, trebalo je da dođe u tri u zoru, znači, manje od jednog sata pošto je raketa udarila na njeno radno mesto, zakasnila je da bude tamo gde je iz noćnog neba udarila smrt. Tek posle toga je svoju decu, moje unuke, dovela u Budimpeštu, gde sam došao po njih da bi se spasli te pretnje i doveo ih u Beč. Tada su svake noći nebom iznad Beograda leteli i nemački borbeni avioni tipa "Tornado", čije je pilote socijaldemokratski, nemački savezni kancelar Gerhard Šreder, nazivao "valjanim i hrabrim nemačkim vojnicima koji vrše svoju dužnost", i bacali svoje smrtonosne bombe i rakete na civile, sa obrazloženjem da je srpska soldateska ubijala druge civile, naime, Albance na Kosovu. Ne zaboravimo, svoju dužnost su, naravno, vršili i oni nemački vojnici, koji su u Srbiji, Ukrajini, Rusiji, Poljskoj, pa isto tako i u Holandiji i Francuskoj i na mnogim drugim mestima, činili - šta? Vršili svoju dužnost! Izvršavali naređenja. Pored ostalog ubijali Jevreje. Istorijaska činjenica, zar ne?

Posle toga napaćeni Albanci pljačkaju, siluju, muče, ubijaju, pale kuće Srbima i drugim "Nealbancima", kako se to izokola opisuje, iako se prosto radi o Romima, znači, i opet o Ciganima, kao nekada "pod Nemcima", a nemački vojnici služe u međunarodnoj jedinici UNMIK pod nemačkim oficirima koji treba da vrše svoju dužnost, a loše je vrše ako se uprkos njihovom nadzoru nastavljaju nezakonita nasilja.

U Hanoveru rekoh 22. septembra 1999. godine svojim nemačkim slušaocima u vezi sa Kosovom:

"Dok razmišljamo o zločinima počinjenim između 1933. i 1945. godine ja ovde u Nemačkoj moram da govorim i o tome, šta se događa sada. Sada, dok mi ovde sedimo, sada! I to zbog toga što se to tiče mene. I zbog toga što se vas to tiče, dame i gospodo, jer su **vaši** vojnici opet tamo!"

Nastala je poprilična pauza.

Često sam se pitao, još češće su me drugi pitali, kako je moguće da ja, čije su roditelje ubili *Nemci*, koga su *Nemci* kao dete odveli u koncentracioni logor, volim nemačku književnost i nemački jezik i valjda na neki način čak i dišem nemački. Odgovarao sam sebi – i njima – da je pitanje o kojim se *Nemcima* radi. Prvi zatvořenici i mučenici u nemačkim koncentracionim logorima bili su *Nemci*. Nemački komunisti i socijalisti, nemački homoseksualci i pripadnici hrišćanske sekte Jehovinih svedoka, posle toga *Nemci* koji su pričali viceve protiv režima ili smatrani asocijalnim, najzad nemački Jevreji i nemački Cigani, i tek na kraju žrtve iz drugih evropskih zemalja pod nemačkom okupacijom. Zbog toga, rekoh, i govorim uvek nanovo, ne recite *Nemci*, kad mislite na nacističke dželate i zločince.

Francuski političar jevrejskog porekla Leon Blum, (1872-1950), od 1936. do 1938. godine predsednik francuske vlade, zatočen u koncentracionom logoru Buhenvald od 1943. do 1945. godine, zabeležio je pošto se rat završio:

"Isto ono što se danas piše o nemačkom narodu i njegovoj odgovornosti, u Nemačkoj i Engleskoj se pisalo o francuskom narodu, posle bitke kod Vaterloa. Dovoljno je malo promeniti okolnosti, pa da iz svakog čoveka isteraš zver..."

Ja ću, čini mi se, ostatak svog života provesti upozoravajući *ne recite Srbi* kad mislite na Miloševićeve policajce i paravojne formacije, kada pominjete Ratka Mladića ili Radovana Karadžića.

Što se tiče mog boravka na planeti zemlji, ne mislim da je moje pripadništvo kako Jevrejima, tako i Srbima, naročito srećna okolnost. U vezi s tim, na osnovu svoga iskustva pod starost, ipak bih rekao nešto paradoksalno: kad oluje prođu lakše je pripadati narodu, koji je postao žrtva, nego narodu koji je proglašen za kolektivnog dželata.

Kolika je udaljenost od samog događaja do sećanja na nje-ga? Kako da se uspomene, koje dremaju skriveno u koščatoj kutiji sopstvene lobanje, pretvore u slova i reči, koje će upozoravati i proglasiti uzbunu ili barem pozivati na pamćenje ili poštovanje nesrećne prošlosti? Da li tim nekakvim naškrabanim znacima i rečenicama može da se utiče na tok istorije? Da li su svi naši go-vori, naše knjige, naši gestovi, naši spomenici i memorijalni centri samo izraz nemoći? Ili ipak postoji nada da se holokaust bar u razmerama kakve smo imali pred kraj sredine prošlog veka može izbeći u budućnosti? Da li je to, što se dogodilo tako blizu mene u Hrvatskoj, u Bosni, na Kosovu, malo dalje u Dagestanu i Čečeniji, još dalje u istočnom Timoru i Ruandi, Darfuru i Kambodži, mar-ginalna pojava u poređenju sa Aušvicom, odnosno, kad je o našim meridijanima reč, sa Jasenovcem?

Da li je samo znak sopstvene starosti i telesne bespomoćno-sti ako čovek u mojim godinama i sa mojim iskustvom gaji sve manje nade? Zašto mi je intimno dosadilo da uvek nanovo ču-jem da se ono što je bilo "više nikada ne sme dogoditi" i zašto ne mogu iskreno da hrabrim mlade koji bi pošteno ili makar samo radoznalo hteli da čuju čega se sećam, umesto da ogorčeno samo zapomažem i kukam i tvrdim da nema ničeg novog i da je čovek genetski ubica?

Rekoh, ja umem da govorim samo subjektivno.

Gradonačelnik nemačkog grada Magdeburg pozvao me je na otkrivanje spomenika blizu mesta gde se nekada usred predgrađa nalazio koncentracioni logor. Bio sam zapanjen kad sam video taj kip. Mene je ta navodno moderna skulptura podsetila na nacističke karikature Jevreja sa prevelikim nosom i iskrivljenim cr-tama lica. Srećom, figura je podignuta na relativno visok stub na prometnom trgu, tako da je verovatno niko nikada i neće pomno zagledati. Teško da će ukazivati na sve što se ovde istorijski doku-mentovano zaista dogodilo.

U logoru u Magdeburgu proveo sam vreme od 17. juna do 28. septembra 1944. godine. Kao zatvorenici gradili smo ogromne

betonske bunkere za firmu "Brabag", što je skraćena za "Braunkohle-Benzin A. G" – "Mrki ugalj – benzin deoničarsko društvo" – jer je za nemačku vojsku, njene avione, tenkove, kamione, za nastavak rata, bilo od životne važnosti da dobiju pogonsko gorivo, nafte nije bilo dovoljno, pokušavali su da od mrkog uglja destilišu benzin. Njihovi protivnici su to, naravno, znali, i instalacije, pa time i radnici i zatvorenici u njima, neprekidno su bombardovani.

O životu petnaestogodišnjaka u logoru i šestnaestogodišnjaka posle oslobođenja u tom gradu pisao sam u svojim romanima "Čoveka nisu ubili", "Preskakanje senke", "Guvernanta, "Čovek od pepela" i u nekim pripovetkama zbirke "Poruka u boci". I tim povodom su se sećanja pomešala sa slobodnom fikcijom pisca. Fakat je, međutim, da sam od maja do kraja avgusta 1945. ponovo bio u Magdeburgu, gradu koga su oslobodili Amerikanci, ali ga posle predali Rusima. Ja sam tih meseci bio slobodan, oslobodioci su nas lepo hranili, osećali smo se pomalo kao bogovi među zaplašenim Nemcima i čekali ko će izvoleti da nas transportuje kući, pa sam na mestu, gde me zamalo nisu ubili, gde je jednom prilikom dresirani esesovski pas pred publikom rastrzao živog čoveka, posle rata kao rano sazreli šestnaestogodišnjak prvi put bio zaljubljen.

Tek četrdeset godina kasnije, vratio sam se u Magdeburg kao gost Saveza književnika tada još postojeće Demokratske Republike Nemačke. Poželeo sam da vidim mesto gde se nalazio moj logor. Gospodin, bolje rečeno, drug, iz Saveza veterana, koji mi je dodeljen kao ljubazni domaćin, tvrdio je da takav logor nikada nije postojao! Bio sam zbunjen. I opet sumnja u samoga sebe i svoje pamćenje. Jesam li ja sve to izmislio, pa i onog psa koji ubija čoveka? Insistirao sam da tragamo za tim mestom. Setio sam da se predgrađe zvalo *Neue Neustadt*. Setio sam se i jednog nadvožnjaka preko železničke pruge. Nekako sam navigirao kroz Magdeburg, rekao vozaču gde da skrene i na kraju tvrdio da se logor nalazi na praznom prostoru gde su parkirani kamioni. Gospodin drug iz Saveza veterana mi još uvek nije verovao, ali pitali smo prolaznike, pa je jedna starija dama, koja je baš šetala svog psa, potvrdila: jeste, tu je bio logor.

Čudio sam se kako to da je socijalistička Nemačka, koja je inače više od zapadne Nemačke negovala uspomene na nacističke logore, htela da potisne sećanje baš na ovaj. Našao sam objašnjenje. Odmah posle završetka rata, Rusi su odneli dragocena postrojenja fabrike "Brabag", pa je to valjalo da se izbriše iz pamćenja. Ujedi-

njenoj Nemačkoj to više nije bila smetnja da podigne taj nažalost ružni spomenik, pred kojim su se prilikom njegovog posvećenja okupila pretežno valjda deca, a još više unuci onih, koji su tu živeli za vreme rata i znali za logor ili bili zatvoreni i mučeni u njemu.

Ne znam da li spomenici pomažu, ne znam, pa ne znam. Kod nas, u mojoj bivšoj Jugoslaviji, u svakom selu je stajao spomenik narodnooslobodilačkoj borbi i bista ponekog mesnog narodnog heroja, pa nam to nije pomoglo da se posle međusobno ne zakrvimo kao inače niko u Evropi.

Koju godinu kasnije pozvali su me opet u Magdeburg, i to mladi istoričari koji su napisali monografiju o toj firmi "Brabag". Morao sam da održim predavanja gimnazijalcima. Da li sam morao? Rekoh, kadgod me pozovu da učinim tako nešto, mislim da moram. Imao sam dobro posećeno književno veče za građanstvo. Upisao sam se u listu počasnih građana Magdeburga. Za tren razmišljao da li da potražim onu devojkicu u koju sam bio zaljubljen pre više od pola stoleća. Odustao sam. Ako je živa, takođe je starija pedeset i kusur godina. Kakve veze svi mi imamo s tim što smo bili pre pedeset godina? Nas dvoje se nismo mogli ponovo sresti kao šestnaestodišnjaci svesni da su upravo preživeli svetski rat.

A dokumenti? Prošla je još jedna godina, pa je 2004. godine nemačka televizija ZDF htela da snimi dugačku emisiju o magdeburškom logoru i firmi "Brabag". Na osnovu dokumenata. Takođe i na osnovu sećanja.

Hteli su da me snime i kako prelazim preko nadvožnjaka preko pruge koji iz predgrađa vodi prema bivšem logoru u pravcu onog glupog spomenika. Ne znam koliko puta su me molili da ponovo i ponovo prelazim preko tog mosta sa odgovarajućim izrazom lica i zastajkujući kao da sam zamišljen, kao da se kobojači nećeg sećam, dok reditelj i snimatelj nisu bili zadovoljni. To je sad dokument.

Nije dokument ono čega se jasno sećam. Amerikanci su otišli, Rusi su preuzeli Magdeburg. Moja devojkica bila je strahovito uplašena, jer su svi pričali o tome da Rusi siluju žene i devojkice. Svejedno smo se jedne letnje večeri šetali, ona, ja i njena drugarica i uputili preko tog nadvožnjaka. Uličnog osvetljenja, naravno, još nije bilo, ali mesečine jeste. Idemo tako, šestnaestogodišnjak sa dve šesnaestogodišnje Nemice. Imao sam na sebi neku čudnu odeću sastavljenu od raznih uniformi, pantalone nemačke partijske organizacije, bluzu engleske vojske i srpsku vojničku šajkaču koju sam dobio od jednog bivšeg ratnog zarobljenika, na koju sam

stavio crvenu petokraku zvezdu. Ó tome nema dokumenta, niko me takvog nije fotografisao. U susret nam je dolazila ruska patrola. Trojica vojnika sa mašinkama. Devojke su se smrtno uplašile. Uplašio sam se i ja. Kako da ih odbranim?

Jedan Rus pita:

„A koji si ti?”

Toliko svaki Srbin razume ruski.

„Jugosloven!”

„Tito?”

„Da. Staljin!”

„Obe su tvoje kurve?”

„Da”, kažem i shvatam da je opasnost prošla.

Razmenili smo cigarete, imao sam američke, iako nisam pušio, i ljubazno se pozdravili. Za te dve devojke sam ostao zaštitnik. Za sebe, prvi put u životu na takav način muško. Ta uspomena je deo mog sećanja na koncentracione logore, iako se tiče slobode. Da li se toga sećaju trojica crvenoarmejaca, ako su živi i ako to za njih nije bilo nešto isuviše sporedno i slučajno? Da li je trebalo da pokušam da ipak potražim tu Magdeburžanku ne bih li je pitao da li se i ona te večeri seća na isti način?

Deset godina posle rata, 1954. godine, objavio sam svoj prvi roman sa pretencioznim naslovom “Čoveka nisu ubili” i, kao što rekoh, već na desetoj stranici opisao kako je je pred postrojenim logorašima na zapovest esesovaca jedan vučjak do smrti izujedao čoveka koji se na radu sakrio i zaspao. Trideset i pet godina kasnije, 1989. godine, u svom romanu “Preskakanje senke” ne ponavljam opis te scene direktno, nego kako se posle rata lik koji je to doživeo vraća na isto mesto i jednoj ženi koja poriče da je tu uopšte postojao koncentracioni logor kaže: “Ja sam bio tamo. Tamo su na nas pujdali pse. Divlji vučjaci su nas tamo napadali i čerečili ljude, a vi ste stajali na balkonu i gledali!” Da me je tada neko pitao da li je to istina ili samo fikcija, slegnuo bih ramenima, nisam više bio siguran. Posle nekoliko decenija ja sam razmišljajući ponovo o tome počeo da se bojim da sam tu strašnu scenu izmislio. Literarna fikcija? Zar je moguće da je to istina? Valjda nije!

Nemačka televizija je našla jednu građanku Magdeburga, nešto stariju, i jednog čoveka, nešto mlađeg od mene, da pred kamerom posvedoče kako su kao nemačka deca doživeli blizinu logora. Pre snimanja smo malo razgovarali. Tek za vreme snimanja sam čuo kako sada stari gospodin priča da je kao dečak stajao na bal-

konu, gledao u logor i posmatrao kako esesovski pas pred strojem zatvorenika obučenih i prugaste uniforme jednog njihovog druga ujeta do smrti. Ispričao je to zamišljeno i tužno. Ne tako užasnuto, kao što se meni čini da bi trebalo. Znači, ja tu scenu nisam izmislilo! Znači, to je istina, iako o tome nema fotografije, nema filma, nema čak ni izveštaja u dnevniku esesovske straže.

Nešto kasnije saznao sam da je u donjesaksonskom gradu Zoltau (*Soltau*) glasanjem preko interneta odbijeno da se izgradi spomenik holokaustu. Zahvaljujući takvoj odluci sam tek saznao da u Nemačkoj postoji gradić s tim imenom. Tamošnji predstavnik Socijaldemokratske partije je predložio, a odbor za kulturu skupštine grada prihvatio, da se preuzme nekoliko betonskih stubova sličnih spomeniku holokaustu u Berlinu i postave ili na gradskom groblju ili kod železničke stanice, odakle su jevrejski stanovnici tog grada odvedeni u smrt. Većina se u internetu izjasnila protiv tog plana. Jedno od mišljenja:

“Takvo đubre ne bi trebalo da ukrašava nemačke gradove...”

Ako neko ovde bude primetio da ne razume šta je dotični učesnik hteo da kaže, moram da se složim: ne razumem ni ja.

U Berlinu je podignut spomenik holokaustu na velikom prostoru kao lavirint. Meni se ne sviđa. Radi se o 2.711 manjih i većih betonskih ploča i stubova na 19.000 metara kvadratnih na najskupljoj površini nemačkog glavnog grada blizu Brandenburške kapije i porušene palate Hitlerove rezidencije. Shvatam da nisu hteli da podignu nikakvu realističku skulpturu, ali šta je trebalo? Ne znam. Znači, ne treba ni da kritikujem.

Što se tiče gradića Zoltau prilično sam siguran da do njega u ovom životu nikada neću dospeti, pa tako ni osećati potrebu da se poklonim pred spomenikom holokausta koga nema. Ružniji spomenik od onog u “mom” Magdeburgu valjda ni oni ne bi uspeli da smisle. Na šta Nemci u XXI veku žele da budu podsećani mene više ne zanima. Da sam malo energičniji, trebalo bi da uložim ostatak svoje snage da se u mojoj zemlji podigne spomenik “Nepoznatom dezzerteru”, onim mladim ljudima, koji su odbili da učestvuju u ratovima. Našim ratovima. Zar mojim ratovima? Časni i hrabri “dezzerteri” valjda su dali svoj doprinos da nacionalizam kod nas bar donekle bude poražen. Da će se u dogledno vreme sagraditi nekakav spomenik kao izraz kajanja za to što je učinila “naša strana” ne smem ni da pomislim. Dirnula me ona krilatica iz Crne Gore:

“Sa Lovćena vila kliče, oprosti nam Dubrovniče!”

To je moj problem, ne Nemci! Tuđmana i Izetbegovića mirne savesti ostavljam njihovim istomišljenicima u Hrvatskoj i Bosni.

O zapuštenim spomenicima usred Beograda kod logora Staro sajmište i kod bivših topovskih šupa gotovo da nemam šta da kažem. Činjenica da su se pretvorili u đubrišta ne govori o mojim roditeljima koje su tu negde ubili, nego o mojim savremeniciima koji se tako odnose prema našoj zajedničkoj prošlosti, možda o meni, koji se zbog toga ne bunim, jer smatram da bi to bilo besmisleno.

Još jedanput Magdeburg. Ja sa šestnaest godina u Magdeburgu. Nadam se da sam tu temu za ovaj život prevazišao. Stari mudraci tvrde da ne možeš dva puta uzastopce da se kupaš u istoj reci. Moji boravci u Magdeburgu – kako da to kažem nepatetično? – bili su miljkazi na stazi moga života. Tog mog života takoreći ne bi ni bilo da su me 1944. ubili ili preko Buhenvalda poslali natrag u Aušvic u gasnu komoru. Tri ili četiri posete Magdeburgu posle rata bili su pokušaji da se “po drugi put okupam u istoj reci”, pa naravno da su propali. Shvatio sam da su mudraci u pravu. Nije bilo moguće.

Memorijalni centar u Buhenvaldu je u samom logoru organizovao izložbu pod naslovom “Život – teror – duh – potreti intelektualaca i umetnika u Buhenvaldu”. Zamišljena je prilično originalno. Korišćeni su sanduci iste veličine, kakve su logoraši u Buhenvaldu morali da izrade da bi se u njima sklonila umetnička dela iz muzeja u Vajmaru, pored ostalog i rukopisi Getea i Šilera. Sve je preneto u skloništa da bi se spasla od eventualnih bombardovanja. Sada je u svakom sanduku bilo sve što se moglo naći od intelektualaca, koji su bili u tom logoru: fotografije iz detinjstva, knjige ili slike, filmski dokumenti, diskovi sa njihovim glasovima. Umetnici zarobljeni ili ubijeni u Buhenvaldu na taj način su izjednačavani sa velikanima, koje je i nacistički režim na svaki način želeo da spase od uništavanja i zaborava.

Zamolili su me da održim govor, pa sam pored ostalog rekao:

“Ustručavam se da uzmem reč. Na ovoj izložbi izložena je i moja sudbina. Osećam se kao eksponat, a ne kao svečani govornik. Zaista je neobično da eksponat govori. Ali ovde se radi o neobičnim stvarima. Ako sam dobro shvatio, a da li sam dobro shvatio baš i nije sigurno, jer se radi o meni, ovde se prikazuje 75 života koje je teror u Buhenvaldu hteo da uništi. Predstavljaju se ljudi koji

su kao umetnici, naučnici, pisci, intelektualci koji su pre ili posle svog hapšenja uspeali da urade nešto važno.

Svoje rezerve umem da izrazim samo bespomoćnim pitanjima:

Zašto umetnici i intelektualci, a ne desetine hiljada drugih ovde u Buhenvald u ili milioni drugih u drugim logorima Evrope zatvaranih i ubijanih ljudi? Zar svaki život nema istu vrednost? A ako nema, ko određuje kolika je vrednost kojeg čoveka? Zar ne dospevamo u isti pakao, koji ovde hoćemo da optužimo, ako prihvatimo da biramo jedne koji su vredniji od drugih?

Konkretno, skromno ili baš neskromno da pitam, a zašto ja? Zašto sam ja jedan od ovih sedamdeset i pet osoba čije živote ovde prikazuju? Zašto ja sada smem ili treba da govorim o tome ovde?

Verujem, doduše, da se pažnja ne postiže brojkama, nego opisanjem pojedinačnih sudbina. Verujem u moć primera, u nužnost da onome, kome se obraćam, nekako vežem pažnju, a da se to ne može postići pomoću statistike. U tom slučaju može biti da je sedamdeset i pet priča o pojedinačnim sudbinama isuviše. Manje bi moglo da bude više.

Da li uopšte smem da govorim o sebi kada se radi o užasima Drugog svetskog rata? Mislim da smem. Mislim da treba. Pitam se da li je nesreća što sam Jevrejin i dospeo u logor? Ili je sreća što sam ostao živ i živim relativno uspešnim životom, jer da ga ne smatraju uspešnim, svakako me ne bilo ovde. A što se tiče života uopšteno, da li život predstavlja sreću ili uvek istovremeno i sreću i nesreću? Ne znam..."

Citirao sam Prima Levija, koji je ostao živ u logoru, ali posle više nije umeo da živi, pa se ubio, a koji je rekao da žali "što istoriju logora gotovo isključivo pišu oni, koji, kao ja, ipak nisu dodirnuli najnižu tačku ponora. Jer ko ju je dodirnuo više nije mogao da se vrati ili je njegov osmatrački dar bio paralizovan od patnje i nedostatka da shvati o čemu se radi..."

Džefri Hartman piše:

„Nastavite da beležite istorijske činjenice, ali, molim vas, prestanite s tim mudrovanjem, koje je tugu pretvorilo u melanholiju. Izgradnjom velikog broja muzeja, spomenika, memorijalnih centara i održavanjem manifestacija nastaje opasnost da proizvedete fetiš ili ustanovite kult mrtvih.”

To upozorenje shvatam veoma ozbiljno. Prenosim ga dalje mnogo mlađim generacijama. One moraju da reaguju, ako hoće,

ili da prestanu da se bave tim segmentom prošlosti, ako više neće, a ne mi kao predstavnici onih, koje Hitlerov režim nije stigao da ubije, pa još hodama ovom zemljom.

Ponekad se plašim da opis mučenja i ubistava navodi po prirodi sadistički nastrojene mlade ljude na ideju da i sami pokušaju nešto slično.

Veliki nemački historičar Golo Man, sin još većeg pisca, Tomasa Mana, piše:

„Ko je tridesetih i četrdesetih godina dvadesetog veka živeo kao Nemač više nikada ne može da veruje u svoju naciju, ne može da veruje demokratiji više nego bilo kom drugom obliku države, nikako više ne može da veruje u čoveka, a najmanje može da veruje u ono što su optimisti nekada nazivali 'smislom istorije'. Takav će čovek, čemu god se inače bude predao, u dubini svoje duše ostati tužan dok ne umre.”

Dobro shvatam taj pesimizam. Hteo bih da dodam, isto važi i za onog ko je devedesete godine prošlog veka preživeo kao Srbin.

Ne osećam se Srbinom, iako sam odrastao u Srbiji među Srbima, ne osećam se Jevrejinom, iako sam proglašen za Jevrejina i zbog toga bio u koncentracionom logoru, ali nikako ne mogu da poreknem da pripadam ljudskoj rasi. Maksim Gorki je napisao *“Čovek, to zvuči gordo!”* Meni ne, žao mi je, meni zaista ne zvuči gordo.

Da li iz mene govori gorčina bivšeg logoraša ili prosto starca? Ne znam. Ne verujem da je važno da li nas neko sluša. Svejedno će nastaviti isto i na drugom mestu.

Prilično je obimna literatura o tome šta su rekle žrtve, ali ne znamo šta misle i kažu dželatati. Oni verovatno ne čitaju naše knjige, ne posećuju naše izložbe, ne zastaju pred našim spomenicima. E pa njima u inat valjda ipak treba da učinimo ono malo što možemo - da ponudimo svoje sećanje. Ne volim velike reči, ali valjda smo to dužni našim pokojnicima.

Rekoh da nisam nalazio ni mira, ni utehe u memorijalnim centrima, koje sam posećivao više iz radoznalosti, nego zbog osećanja pijeteta. Na mene je uvek jače delovao pejzaž, nego nešto od kamena, mramora ili bronze. U bivši logor Langenštajn-Cviberge, u kome sam oslobođen, ušao sam na užas svojih domaćina iz tamnijeg memorijalnog centra na svoj izričiti zahtev, sam, u predvečerje. Stajao sam bespomoćno. Razmišljao za tren da li ovako bez publike treba da kleknem, da legnem na travu, da poljubim

tu zemlju, a nisam uradio ništa, nisam učinio nikakav gest, nisam promrmljao ni molitvu, niti bilo koje druge reči, nisam u sebi recitovao pesmu, posle nekoliko minuta vratio sam se među ljude. U Buhenvald, gde sam bio desetak puta, uvek me dirne šuma i proplanak bivšeg logora koji se spušta sa brda Etersberg dole prema gradu Vajmar, a nikako spomen-toranj i razne figure, skulpture, spomen ploče i muzej... Takođe me u Kragujevcu na rub plača dovodi mirna priroda na onom mestu gde se ubijalo.

Bio sam razočaran čak i u Jad Vašem u onoj prostoriji, gde svetluca kao u diskoteci, a polažu se vencu. Ništa me nije "uhvatio" u šumi blizu Jerusalima, gde stoji drveće zasađeno i za moje roditelje za koje tačno – istorijski dokumentovano - ne znam gde su ubijeni i pokopani. Iako sam taj doživljaj već iskoristio ili zloupotrebio u jednom romanu moram da ispričam ponovo što me u vezi sećanja neizrecivo najviše potreslo u životu:

„Mesto Netanija u Izraelu. Letnji dan, plavo nebo, dosta jak vetar, visoki talasi na moru, obala države Izrael beskonačna peščana traka kao da se ispružila od Libana sve do Egipta. Znali smo za usamljenu plažu sa malom barakom u kojoj su se prodavali sokovi i izdavale ležaljke, samo što je valjalo sići stotinak strmih stepenika. Tražili smo samoću i trgnuli se na pola puta, jer se odozdo čula graja. Veseli dečji glasovi. Plaža prepuna školske dece koja su puštala zmajeve. Naleteli smo na malo takmičenje. Svako dete je imalo konopac u ruci, a na njegovom drugom kraju pod kapom nebeskom ljuljale su se šarene, male letelice. Zmajeve su puštale i devojčice od dvanaest, trinaest godina, koje kao da su se pomalo stidele zbog tog detinjastog ponašanja, pa su se cerekale. I učiteljice su puštale zmajeve, a isto tako čak i teško naoružani policajci koji su tu bili za svaki slučaj. Svi prisutni su puštali zmajeve, a onaj plavi svod nad nama, nebo nad državom Izrael, bilo je svo šareno i srebrnasto i zlatno od zmajeva koji su se presijavali i lelujali i igrali u vetru i moja žene reče: 'ono tamo gore, ti zmajevi, to su duše dece iz Aušvica.' Tamo sam zaplakao i dok zapisujem ove reči nastavljam da plačem.”